

לנאווה,
לרגל חתונתנו ושמחת ליבנו,
בשיאו של חודש הנחמה

צרי וידר

נחמת ירושלים ורחמי אב

חודש אב מכונה גם "מנחם-אב", במהלכו עוברים מתקופת האבלות לתקופת הנחמה, מ"שלוש דפורענותא" ל"שבע דנחמתא". המעבר מתחיל כבר ביום תשעה באב עצמו, בו מוסיפים לתפילת מנחה את ברכת "נחם", וממשיך בשבת הראשונה שלאחר תשעה באב - "שבת נחמו". פן הנחמה הולך וגובר בהפטרות הנקראות בכל שבת ושבת, עד לראש השנה, אז המהלך נחתם בברכת "תכלה שנה וקללותיה, תחל שנה וברכותיה". במאמר זה נציג את הקשר שבין נחמה, ברכה ושבת - המאפיין תקופה זו בשנה - דרך "ברכת הנחמה" שבברכת המזון.

רחם או נחם?

בפרק השביעי במסכת ברכות, הגמרא דנה לגבי נוסח הברכות המרכיבות את ברכת המזון.

תנו רבנן: סדר ברכת המזון כך היא - ברכה ראשונה ברכת הזן, שניה ברכת הארץ, שלישית בונה ירושלים, רביעית הטוב והמטיב (מח:).

ונחלקו שם לגבי היחס שבין הברכה השלישית לבין קדושת היום:

...ובשבת מתחיל בנחמה ומסיים בנחמה, ואומר קדושת היום באמצע.

ר" אלעזר אומר: רצה לאומרה בנחמה - אומרה, בברכת הארץ - אומרה, בברכה שתקנו חכמים ביבנה - אומרה; וחכמים אומרים: אינו אומרה אלא בנחמה בלבד. חכמים היינו תנא קמא! איכא בינייהו דיעבד.

לא ברור מלשון הברייתא אם "נחמה" הוא שמה הכללי של הברכה השלישית, או שכך היא מכונה בשבת; למעשה, לא ברור אם הניסוח "ובשבת מתחיל בנחמה ומסיים בנחמה" בא רק לציין את המסגרת של הברכה, שבאמצעה יש לשלב את "קדושת היום", או שהחידוש הוא בעצם הזכרת הנחמה, שמהווה נוסח מיוחד לשבת. דומה שרש"י הבחין בנקודה זו, והסביר:

בנין ירושלים קרי נחמה כל היכי דמתחיל, בין "רחם" בין "נחמנו".

אין הבדל לשיטה זו בין לשון "רחמים" ובין לשון "נחמה" - מדובר בשני ניסוחים שווי-ערך, כל אחד מהם מהווה קריאה לנחמת ירושלים. אם כן, עיקר הברכה הוא הנחמה; הלשון שניתן להשתמש בה כדי לבקש נחמה זו, יכולה להיות או לשון רחמים או לשון נחמה ממש. לשיטת רש"י אין הבדל בין הנוסח של שבת לבין הנוסח של ימי החול; את דברי הגמרא על כך שבשבת יש לפתוח ולחתום "בנחמה" הסביר רש"י כדין על-פיו "אינו צריך לא לסיים ולא להתחיל בשל שבת, אלא מתחיל ומסיים בנחמה" – אין צורך לשנות את הנוסח, אלא מוסיפים את "קדושת היום" בתוך הברכה. גם הרמב"ם הבין שניתן להשתמש בשני הניסוחים, בין בשבת ובין בחול. הוא מתייחס הן לפתיחת הברכה והן לחתימתה, ומסביר - בדומה לרש"י - שבשני הניסוחים עיקר הברכה הוא הנחמה:

ברכה שלישית, פותח בה "רחם ה' א-לוהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך", **אז** "נחמנו ה' א-לוהינו בירושלים עירך"; וחותם בה "בונה ירושלים", **אז** "מנחם עמו בבניין ירושלים" - ולפיכך נקראת ברכה זו נחמה...
בשבתות וימים טובים, מתחיל בנחמה ומסיים בנחמה... כיצד? מתחיל "נחמנו ה' א-לוהינו בציון עירך", או "רחם ה' א-לוהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך"; ומסיים "מנחם עמו בבניין ירושלים", או "בונה ירושלים"¹.
(הלכות ברכות פ"ב ה"ד-ה"ה).

לעומת שיטות אלו, ר' חננאל והר"ף הבינו שכוונת הגמרא היא בדיוק לחלק בין הניסוחים השונים - בחול יש לפתוח ברחמים, ואילו בשבת יש לפתוח דווקא בנחמה וכן לחתום בנחמה בלבד:²

ובשבת מתחיל בנחמה ומסיים בנחמה ואומר קדושת היום באמצע. מתחיל בנחמה, שאומר "נחמנו ה' א-לוהינו בבניין עירך", ומסיים בנחמה, שאומר "והעלנו בה

¹ ההבדל היחיד הוא בסדר הדברים – האם רחמים קודמים לנחמה או להפך. למרות שייתכן לדייק מכאן שלדעת הרמב"ם יש עדיפות מסויימת ללשון הרחמים בשבת וללשון הנחמה בחול, מדברי הראשונים משמע שאין הבדל, ולדעת הרמב"ם שתי הלשונות מועילות תמיד.
² אמנם, הב"י טען שייתכן להעמיד את הר"ף כדברי הרמב"ם, ולומר שהנוסח המוצע פה הוא רק דוגמה לנוסח של נחמה, אך גם נוסח של רחמים יועיל, בין בשבת ובין בחול. אלא שתלמידי ר' יונה והטור לא הבינו כך את הר"ף. הם לא הציעו אוקימתות, ולהבנתם אכן הר"ף חולק על הבנת רש"י והרמב"ם ועל הדרך בה הם קוראים את הברייתא. כך גם מסתבר, שהרי במקומות רבים הר"ף יונק מפירוש הר"ח.

ונחמנו בה כי אתה הוא בעל הנחמות" ... (ברכות לה: באלפס, ובדומה לכך בפירוש ר"ח בברכות מח:).

מכאן שלפנינו מחלוקת ראשוניים בהבנת דברי הברייתא - האם כוונתה שיש לברך את הברכה השלישית בנוסח אחד בשבת ונוסח אחר בימי החול? לפי רש"י והרמב"ם אין דרישה כזו, אלא יש לבקש נחמה באחת משתי הלשונות; לפי הר"ח והר"ף יש להשתמש בנוסח של רחמים בימי החול, ובנוסח של נחמה בשבת.

שבכל דור ודור

ייתכן שמאחורי המחלוקת לא עומדת רק שאלה פרשנית בקריאת הברייתא, אלא הבנה עקרונית בברכת "בונה ירושלים". הטור (בעקבות הרשב"א) מציין כי נוסחה של הברכה השלישית לא נותר קבוע, אלא השתנה בכל דור:

...הם תקנו המטבע לפי מה שניתוסף טובה לישראל. דוודאי קודם הכיבוש ובנין הארץ לא אמרו כמו אחר הכיבוש והבנין, כמו שאין אנו אומרים מטבע שטבעו דוד ושלמה – שאנו מבקשין להחזיר המלכות ולבנות הבית, והם היו מבקשים להמשיך שלוות הארץ והמלכות והבית

(טור אור"ח קפח).

כלומר: ברכה זו, שעניינה מצבו הרוחני והלאומי של עם ישראל, תלויה במציאות המשתנה - לפני כיבוש הארץ ובניין המקדש היא נשאה אופי מסוים,³ בימי דוד ושלמה אופיה השתנה, ושינוי נוסף התרחש בעקבות החורבן. ממילא, ניתן לראות את שיטת הר"ף כביטוי מוקדם של עיקרון זה, מתוך הנחה שהשינויים במטבע הברכה לאו דווקא מהווים סימן לשינוי בתקופה, אלא יכולים לבטא גם את העמדה ממנה דורשים חכמים שיצא המברך - בימי החול, שלאחר החורבן, המברכים מבקשים

³ ככל הנראה מדובר באופי של תפילה ותקווה לבוא אל המנוחה ואל הנחלה. הברייתא שמביאה רמז בפסוקי התורה לכל אחת מהברכות בברכת המזון ("מניין לברכת המזון מן התורה?"), בגמרא ברכות שם, משתמשת בפסוק "ההר הטוב הזה והלבנון" כמקור לברכת 'בונה ירושלים'; פסוק זה לקוח מתפילתו של משה להיכנס לארץ, ולפי מדרשי חז"ל כללה בקשה זו לראות את בניין בית המקדש.

רחמים ומתחננים על השיבה לירושלים ובניינה המחודש; בשבתות שלאחר החורבן, העמדה המתאימה היא לא הבקשה והתחנן, כי אם תקוות הנחמה.

הרי"ף איננו היחיד שהחזיק בעמדה, הדורשת להתאים לימי חול ולשבתות את הנוסח המתאים להן; שער הציון בסימן קפ"ח מציין לראשונים נוספים שסברו כך: האור זרוע, הרי"ד, ספר האשכול, הרי"ז והרוקח. למרות שהשו"ע והרמ"א (או"ח קפ"ח ד) היו תמימי דעים בנושא, ופסקו כשיטת רש"י והרמב"ם, הגר"א פסק כשיטת הרי"ף.⁴

מסורת ושינוי

התוספות הביאו את עמדת הרי"ח (בשם "יש אומרים"), והסבירו שכל הנראה לאותם הסוברים כך, יש בעיה בבקשת הרחמים בשבת, משום ש:

רחם הוי לשון תחנה, ואין אומרים תחנונים בשבת (מח: ד"ה מתחיל)

זאת לעומת הנוסח "נחם", ש:

אינו לשון תחנונים, אלא כמו "והנחם על הרעה לעמך" (שמות לב).

זאת על פי דברי הירושלמי (שבת פט"ו ה"ג), הקובע ש"אסור לתבוע צרכיו בשבת". התוספות דוחים טיעון זה, מאחר שבהמשך לאותה קביעה בירושלמי סופר על ר' זעירא, ששאל את ר' חייא בר אבא אם ניתן לברך בשבת כמו בימי החול "רענו, זוננו, פרנסנו וכלכלנו", מתוך הנחה שהדבר נחשב כתביעת צורך. תשובת ר' חייא היתה: "טופס ברכות כך הן", וממילא אין איסור בהיצמדות לאותו טופס גם בשבת.⁵

⁴ ביאור הגר"א, או"ח קפ"ח אות ה:

אבל הרי"ף כתב... **זכר עיקר**.

כך גם בספר מעשה רב (סוף הלכות שבת), וביתר חריפות בביאורו לישעיהו י"ב א:

"ובשבת מתחיל בנחמה ומסיים בנחמה", והמפרשים שזהו לאו דווקא, חס מלהזכיר על דברי חז"ל ודבר גדול דברו חז"ל!

⁵ זאת בנוסף לקושיה הפרשנית שהעלו בתוספות, על-פיה לשון 'נחם' יכולה להתפרש כתביעת נחמה, בה במידה שהלשון 'רחם' מתפרשת כתביעת רחמים. יש להזכיר כי לטובת פירוש התוספות ניצב פסוק מפורש, הקושר בין החנינה להינחמות:

וְקָרְעוּ לְבָבָם וְאֵל בְּגָדֵיהֶם וְשֹׁבוּ אֵל ה' אֱלֹהֵיהֶם, כִּי חֲנוּן וְרַחוּם הוּא, אֲרֹךְ אַפַּיִם וְרַב חֶסֶד, וְנָחָם עַל
קָרְעָה
 (יואל ב' יג).

מסקנתם החריפה של בעלי התוספות היא שכל המשנה את מטבע הברכה בין שבת לחול מחזיק ב"מנהג שטות", ומכאן פסק השו"ע ש"אין לשנות הנוסח משבת לחול" (שם).

את שיטת רש"י, תוספות והרמב"ם ניתן להסביר כחולקת על ההנחה שנוסח ברכת "בונה ירושלים" צריך להיות מותאם למצב בו הוא נאמר. אמנם, ברור שלא בירכו בימי דוד ושלמה "ובנה ירושלים...", וודאי שלא אמרו "...ועל הבית הגדול והקדוש" לפני בניין המקדש; אך אין בכך בהכרח כדי ללמוד על שינויים מהותיים בנוסח הברכה, אלא רק על תוספות, שנעשו אחת לתקופה. ערוך השולחן, למשל, הבין:

שקודם הכיבוש היו אומרים "רחם על ישראל עמך"... ולאחר שקנה דוד ירושלים הוסיף "ועל ירושלים" וכו', ולאחר שבנה שלמה בית המקדש הוסיף "ועל הבית הגדול" וכו', ובחתימה לא היו אומרים "ובנה ירושלים וכו' בונה ירושלים" אלא אמרו "ותתמשך מלכותך" וחתמו ב"מושיע ישראל", ואחר החורבן נתקנה נוסחא שלנו (קפ"ח א).

אם כך הם פני הדברים, פשוט שבכל שלב ושלב של התפתחות הברכה יש רק נוסח אחד שיש לומר, ואין לחלק בין שבת לחול.

אפשרות אחרת היא שגם לדעת הראשונים הללו לברכה זו יש אופי משתנה; עיקרה של ברכה זו הוא ההודאה על בחירת ירושלים ומלכות ישראל, ובכל דור יש הקשר היסטורי שונה לאותם מושגים. אלא שגם אם נוסח הברכה רגיש לשינויים, אין בכך כדי לקבוע נוסח שונה לשבת ולחול; זאת או מפני שאין הבדל בדגש שיש לשים בשבת לעומת זה שיש לשים בשאר ימי השבוע (כמשתמע מהרמב"ם, ששני הנוסחים אופציונליים תמיד), או מפני שבין כך ובין כך אין משמעות להבדל בנוסח (כמשתמע מרש"י, שרחמים ונחמה מקבילים זה לזה).

מעין עולם הבא

מדוע, לשיטת הר"ף, קיים הבדל בנושא הברכה בין שבת לחול? מדוע מוקד הברכה בימי החול הוא בקשת הרחמים, ואילו בשבת התפילה היא לנחמה? נביא לכך תשובה ממקום אחר.

בסימן ק"פ הביא הב"י את המנהג לכסות את הסכין בשעת ברכת המזון, מנהג הנוהג דווקא בימי החול. הוא הביא למנהג זה שני טעמים: הראשון עוסק בהשוואה

שבין שולחנו של אדם למזבח (שעליו נאמר "כי חרבך הנפת עליה ותחללה"), השני עוסק בזכר לחורבן:

פעם אחת היה אחד מברך ברכת המזון וכשהגיע לברכת בונה ירושלים **ונזכר חורבן הבית, לקח הסכין וחקע כבטנו**.

העובדה שנהגו להסיר את השולחן בעקבות סיפור זה, יכולה להעיד על התחושה הקשה שאמורה ללוות את המברך, הנזכר בחורבן אגב ברכת הרחמים והבניין. תחושת אבל זו שייכת דווקא בימות החול, בהם מתחננים על צער החורבן ומעלים אותו על ראש שמחתנו (כפי שנאמר במזמור "על נהרות בבל", אותו נהגו להקדים לברהמ"ז בימי החול). בשבת, לעומת זאת, ההנחה היא שגם הזכרת ירושלים לא תעורר תחושות מכאוב, שכן בשבת נחים מכל מכאובי העולם הזה ונמצאים ב"מעין עולם הבא". השבת היא זמן "שנתת לנו לקדושה ולמנוחה, לכבוד ולתפארת", בה לא מסתכלים על המציאות החולית-היומיומית ושורים ב"מנוחת שלום ושלווה והשקט ובטח, מנוחה שלמה שאתה רוצה בה". ואכן, השערי תשובה הסביר שאין צורך לכסות את הסכין בשבת, שכן היא "רמז לעולם הבא, שבאותו זמן מיתוק החיצונים וביעול המוות לנצח". נראה שאותו הבדל הקיים בין ימות החול (בהם זכרון ירושלים מעורר צער ובקשת רחמים), לבין יום השבת (בה זכרון ירושלים מעורר ערגה ותקווה לחידוש ימינו כקדם), הוא שעמד בבסיס ההבחנה שערך הר"ף בין שני הנוסחים השונים. שבת אינה זמן של אבילות, ואף לא של בקשת רחמים. שבת היא זמן של עונג ונחת, זמן בו מתעלים אל מה שמעבר לנראה לעין. זמן בו מבקשים "והראנו בנחמת ציון עירך". שבת היא מלזעוק, ונחמה קרובה לבוא.⁶

עבודת ישראל עמך

ברכה נוספת שעוסקת בירושלים, וגם לה נוסח משתנה, היא ברכת "רצה" בתפילת לחש. הנוסח שלפנינו (המסיים ב"ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים... המחזיר שכינתו לציון") וודאי אינו הנוסח המקורי. נוסח זה שייך רק לאחר החורבן, ואילו הברכה מוכרת לנו כבר מתקופת המקדש, כנאמר במשנת תמיד:

⁶ כך גם הגר"א בביאורו לישעיהו י"ב א:

כי "רחם" הוא בעת צרה, ו"נחם" הוא אחר הצרה...

אמר להם הממונה: ברכו ברכה אחת, והן ברכו. קראו עשרת הדברים, שמע, והיה אם שמוע, ויאמר. ברכו את העם שלש ברכות - אמת ויציב, **ועבודה**, וברכת כהנים (פ"ה מ"א).

משנה זו הובאה גם בגמרא, במסכת ברכות (יא:). רש"י שם מציג שני נוסחים מקבילים של ברכת העבודה במקדש:

"רצה ה' א-לוהינו עבודת עמך ישראל, ואשי ישראל ותפלתם תקבל ברצון, ברוך המקבל עבודת עמו ישראל ברצון"; אי נמי, "שאותך לבדך ביראה נעבוד".

בדומה לכך, במסכת יומא (סח:) נאמר שהכהן הגדול, בתום סדר העבודה, היה מברך שמונה ברכות, כאשר אחת מהן היא "על העבודה"; רש"י שם הביא את הנוסח "רצה בעמך ישראל ותרצה העבודה בדביר ביתך וכו' שאותך לבדך ביראה נעבוד". זאת בדומה לדברי הטור שהבאנו לעיל, לגבי ברכת בונה ירושלים בברכת-המזון, שלפני החורבן נושאה היה "להמשיך שלוות הארץ והמלכות והבית". בשני המקרים, הנוסח בזמן בו בית המקדש היה קיים עסק בתפילה להתמדת העבודה והמשכת המצב הקיים, ולאחר החורבן הנוסח עוסק בהשבת המצב לקדמותו.

מעניין הוא שבתפילת מוסף בימים טובים, יש שנוהגים עד היום לשנות את נוסח הברכה, בנוסח "ותערב לפניך עתירתנו כעולה וכקרבן... ברוך אתה ה', **שאותך לבדך ביראה נעבוד**" (אחד מהנוסחים שלפי רש"י נאמרו במקדש בכל יום). כלומר: גם ברכת רצה, בדומה לבונה ירושלים, נושאת אופי שעשוי להשתנות בעטיו של מצב עם ישראל והמקדש. דבר נוסף שמשותף לשתי ברכות אלו, הוא הזכרת "יעלה ויבוא" בשתייהן.

על זכרונות ושופרות

התפילה "יעלה ויבוא" עוסקת בבקשת העלאת זכרוננו לפני ה' לרצון. היא נאמרת בראשי חודשים ובשלושת הרגלים. מכך נראה שבדומה ל"יום הזיכרון" – אחד בתשרי – גם ימים אלה הם "ימי זיכרון" מבחינה מסוימת. על-פי פשטי המקראות, אין לאחד בתשרי משמעות של "ראש השנה", או "יום הרת העולם". הציון היחיד של יום זה הוא כ"יום תרועה" או "יום זכרון תרועה". ייחודו של יום זה, לפי הפשט, היא בהיותו הראשון לחודש השביעי. החודש השביעי כולו מקודש מחבירו – בדומה ליום השביעי ולשנה השביעית – והדבר בא לידי ביטוי בראש ובראשונה בקריאת מקרא קודש בראש החודש שלו.

הקשר בין ראש חודש לבין "זכרון תרועה" מפורש בפרשת החצוצרות:

וְכִי-תָבֹאוּ מִלְחָמָה בְּאַרְצְכֶם, עַל הַצָּר הַצָּר אֲתָכֶם וַהֲרַעְתֶּם בְּחִצְצֹרֹת וְנִזְכַּרְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם, וְנִשְׁעַתֶּם מֵאִיְבֵיכֶם.
וּבְיוֹם שִׁמְחַתְכֶם וּבְמוֹעֲדֵיכֶם, וּבְרָאשֵׁי חַדְשֵׁיכֶם - וַתִּקְעֻתֶם בְּחִצְצֹרֹת עַל עֲלֵתֵיכֶם וְעַל זְבָחֵי שְׁלָמֵיכֶם, וַהֲיִי לָכֶם לְזִכְרוֹן לִפְנֵי אֱלֹהֵיכֶם, אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם (במדבר י' ט-י).

בפסוק הראשון קובעת התורה שבשעת צרה ומשבר יש להריע בחצוצרות, כדי להיזכר לפני ה' ובכך להיושע מהאויב. בפסוק השני מתוארים שלושה רגעי שיא - יום שמחה, מועד, וראש-חודש - בהם יש חובה לתקוע בחצוצרות במקביל להקרבת הקרבן, והדבר נהיה לזיכרון לפני ה'. נשים לב להבדלים: בעת מלחמה התיאור הוא של תרועה, שמובילה להיזכרות לפני ה' ולהיושעות מהאויבים; בשעת שמחה התיאור הוא של תקיעה, שמלווה בקרבן, שנהיה לזיכרון לפני ה'. ברגעי הצרה מטרת ההיזכרות היא התשועה; בימי המועד העלאת הזיכרון היא מטרה בפני עצמה.

מה משמעות מושג הזיכרון כאן? כפי שאנו אומרים בתפילות ראש השנה, "אין שכחה לפני כיסא כבודך", וכן "זכר כל המעשים לפניך בא". הקב"ה לא שוכח דבר, ואף-על-פי-כן הוא "זוכר" דברים מסויימים בהקשרים מסויימים. ה' "זכר" את נח וסיים את המבול, "פקד" את שרה בפרי-בטן, ו"לא שכח" צעקת ענווים. אחרי תיאור השיעבוד במצרים, הקב"ה "זכר" את בריתו עם האבות, וכך גם הוא מבטיח לעשות בבוא העת, לאחר תום הפורענות שבפרשת בחוקות. נראה שמבחינה זו, מושג ה"זיכרון" שמיוחס כלפי הקב"ה שונה מהמובן האנושי של "חוסר שכחה", אחסון יעיל של מידע ושליפה מהירה שלו; הוא ביטוי להפגנת יחס מיוחד, יחס של ברית. המקרים בהם נעשה שימוש במושג ה"זיכרון" של הקב"ה, הם על-פי-רוב מקרים בהם נשקלים מספר שיקולים, והדברים בהם הקב"ה "נזכר" הם אלה שמקבלים מבחינתו מעמד מכריע במערכת השיקולים. רעיון זה מקבל ביטוי סמלי ב"חושן המשפט" שנושא אהרן על ליבו, שהאבנים הקבועות בו הן "לזיכרון לפני ה' תמיד" (שמות כ"ח כט).

עת מלחמה היא עת בה מידת הדין מתוחה. אז נקבע "מי לחיים ומי למוות, מי בקיצו ומי לא בקיצו". בשעה כזאת ה' דן את העמים הנלחמים ושוקל את שיקוליו - כל עם וזכויותיו, כל עם וחובותיו. איננו יכולים להתוודע לשיקוליו של א-ל דעות, אך התורה נתנה לנו את האפשרות להריע, ובכך להיזכר לפני ה'. הכוונה, מן הסתם, היא להיזכר לפניו לטובה, כך שיטה את הכף לטובתנו ויושיענו מהצרה בה אנו מצויים.

כאן קיים הבדל משמעותי בין עת צרה לעת שמחה - בעת צרה, באופן טבעי, אנשים נוטים להתכנס יחדיו כדי להרגיש חזקים ומאוחדים. במצב כזה, אך טבעי

לזעוק זעקת שבר מקירות הלב, ולפנות אל ה' כמקור הצלה. בעתות שלווה, לעומת זאת, קיים החשש של "ורם לבבך ושכחת את ה'" (דברים ח' יד), ויש צורך להדגיש במיוחד את זכירת העם את ה'. ההשתתפות הקבועה של כל העם בעבודת המקדש (בקרבת הציבור, בעבודת הכהן הגדול ובעלייה לרגל) מתפקדת כתזכורת תמידית של הקב"ה לעם, ובמקביל בקשה לזכירה מתמדת מאת ה'; זאת בדומה לברכת עבודה שהיו אומרים במקדש, שהייתה - כאמור לעיל - ברכה להתמדת העבודה ולהתרצות של ה' בקרבן ("רצה עמך ישראל ותרצה העבודה... שאותך לבדך ביראה נעבוד"). כך מתוחזקת זכירת ה' (לשני הכיוונים) בשגרת חיי היום-יום. בשעות שיא - בעקבות התרחשויות משמחת במיוחד, בימי שמחה שנתיים קבועים ואף בתחילת כל חודש - נוספת על העבודה הרגילה גם תקיעת חצוצרה, סביבה כל העם מתאחד לפני ה', ומבקש שמעשיו יהיו לזיכרון טוב מלפניו.

אחד בתשרי הוא השביעי מבין ראשי החודשים, ולכן התקיעה בו משמעותית מבכל ראש-חודש אחר; הוא השיא של כל רגעי השיא השנתיים, ולכן הוא יום של "זכרון תרועה". מכאן מגיעה גם התודעה של "יום הדין" המוכרת לנו - יום בו מבקשים להיזכר לפני ה', הוא יום בו העם מתקרב לא-לוהיו והוא מתקרב אלינו, וממילא הוא בוחן את מעשינו ושוקל את זכויותינו וחובותינו.

דומה שתפילות יעלה ויבוא מבקשת למלא את אותו רעיון. החצוצרות של משה נגנזו, והתפילות תוקנו כנגד התמידים והמוספים. בימי השיא שלנו - בימים הנוראים, בשלושת הרגלים ובראשי החודשים - אנו מצרפים לתפילתנו ולסעודתנו את התפילה, שנושאה העלאת זכרוננו לטובה לפני ה'. בתפילות החול, יעלה ויבוא משתלבת בברכת העבודה, שמהווה את המסגרת של הזכרת עבודת המקדש. בתפילות הימים הטובים, ובכל תפילות המוסף, יעלה ויבוא מהווה חלק מרכזי מברכת "קדושת היום", שכן תפילות אלה מקבילות לקרבת ה' של אותם הימים. בברכת המזון, שחותמת את סעודת המצווה והשמחה לפני ה' (כאכילת הכהנים את בשר הקודש, וכאכילת ישראל את השלמים והמעשר השני בירושלים), מזכירים יעלה ויבוא בברכה השלישית, ברכת ירושלים והמקדש.

נמצאנו למדים: תפילת יעלה ויבוא היא תפילה העומדת בפני עצמה, היא באה לתכלית מסוימת (העלאת הזיכרון לפני ה') ומשובצת במקומות שונים לפי ההקשר (בתפילות שמונה-עשרה במקום אחד, בתפילות שבע במקום אחר, בברכת המזון במקום שונה).

פיתוחי חותם

ייתכן שכאן נעוץ הבדל נוסף בין התפיסות שהצגנו בתחילת דברינו – רש"י והרמב"ם מול הר"ף.

יכול להיות שרש"י והרמב"ם ראו את בקשת "רצה והחליצנו", הנאמרת בשבת, כעין בקשת "יעלה ויבוא" הנאמרת במועדים ובראשי חודשים: כשם שיעלה ויבוא היא תפילה העומדת בפני עצמה, והברכות בהן היא משובצת מהוות מסגרת בלבד עברה, כך גם רצה והחליצנו מהווה תפילה עצמאית, אלא שהמקום הראוי לאמרה הוא דווקא בברכת בונה ירושלים. כשם שיעלה ויבוא מהווה את "קדושת היום" במועדים, כך רצה והחליצנו מהווה את קדושת היום בשבתות. יש לזכור שהחשיבות של מיקום אמירת רצה והחליצנו שנויה במחלוקת התנאים באותה סוגיה בברכות, כאשר תנא קמא מבין שהמיקום הוא בברכה השלישית לכתחילה, אך בדיעבד כל מקום אחר מועיל; חכמים סוברים שהמיקום מעכב, ויש לומר רצה והחליצנו דווקא בבונה ירושלים; ור' אליעזר חולק מכל וכל, ומבין שהמיקום הוא שרירותי, וניתן לומר בכל אחת מהברכות של ברכת המזון (מלבד הברכה הראשונה).

הר"ף, לעומת זאת, יכול לדחות את הבנתם זו, ולטעון כי קיים פער מהותי בין שתי הבקשות – בעוד שיעלה ויבוא אכן מהווה תפילה נפרדת להזכרתנו לפני ה', רצה והחליצנו מהווה חלק בלתי נפרד מנוסח הברכה השלישית של ברכת המזון, בשבתות שלאחר החורבן. כפי שהסברנו, נראה שלפי הר"ף יש לראות את נוסח הברכה השלישית כתלוי בתקופה ובהקשר, ושבת קיים נוסח שונה. מסתבר שמבחינתו, הנוסח השונה לא כולל רק את הפתיחה והחתימה של הברכה, אלא אף את גופה. כך הר"ף מפרש את הברייתא שהובאה בתחילת מאמר זה - "בשבת מתחיל בנחמה ומסיים בנחמה, ואומר קדושת היום באמצע" – הברכה בשבת נושאת אופי של נחמה, שמתבטא לאורך כל הברכה, מפתיחתה דרך אמצעה ועד לחתימתה. ואכן, הנוסח של רצה והחליצנו קשור בקשר הדוק לנחמה על חורבן הבית. הדבר בא לידי ביטוי מובהק בנוסח של חלק מעדות המזרח - "והגם שאכלנו ושתינו, חורבן ביתך הגדול והקדוש לא שכחנו"; אך גם בנוסחים האחרים ברור שזכר החורבן ובקשת הנחמה מרכזיים ביותר - "...שלא תהא צרה ויגון ואנחה ביום מנוחתנו, והראנו ה' א-לוהינו בנחמת ציון עירך ובבניין ירושלים עיר קדשך...".

מתוך הבחנה זו, מתחדד הבדל בין שיטת הר"ף לשיטת הרמב"ם: אמנם הרמב"ם מאפשר גם שימוש בנוסח של "רחמים" וגם בנוסח של "נחמה", הן בפתיחה והן בסיום, אך מאחר והוא רואה את בקשת רצה והחליצנו כעומדת בפני עצמה, הרי

שחתימת הברכה לא צריכה להיות קשורה ומחוברת אליה. מאחר והכלל שקבע הרמב"ם בספר המצוות הוא "סמוך לחתימה מעין חתימה", יש קטע קבוע שמקדים את סיום הברכה. לפי הרמב"ם, יש לסיים את רצה והחליצנו לגמרי, ולאחר מכן להוסיף את הבקשה - "ובנה ירושלים עיר הקודש במהרה בימינו", ולכן להצמיד את הברכה (בין אם מדובר ב"ברוך... בונה ירושלים" ובין אם מדובר ב"ברוך... מנחם עמו בבנין ירושלים" - שני הנוסחים שהציע הרמב"ם). אצל הר"ף, לעומת זאת, הקטע "רצה והחליצנו" מהווה את עיקר הברכה, ולכן מן הראוי שסיום הברכה יהיה סמוך ומוצמד אליו, ולא יהיה נתק בין עיקר הברכה לבין חתימתה. לכן אצל והר"ף הנוסח הוא "...כי אתה הוא בעל הישועות ובעל הנחמות, ברוך אתה ה' מנחם עמו ישראל בבנין ירושלים", ובדומה לכך נמצא גם בפירוש הר"ח.

ואכן, הגר"א - שהכריע להלכה כדעת הר"ף והראשונים שהלכו בשיטתו - נהג הלכה למעשה לברך בשבת נוסח של נחמה, הכולל פתיחה ("נחמנו ה' בבנין ירושלים עירך..."), גוף ("רצה והחליצנו"), וחתימה הסמוכה לגוף ("מנחם ציון ובונה ירושלים").⁷ מעניין הוא שרבים נוהגים כ"מנהג הגר"א" בתחומים אחרים (למשל, שיר של יום), אך נוסח ברכת הנחמה לא ידוע ברבים. ייתכן שדווקא בימי הנחמה - אותם שבעה שבועות שלאחר תשעה באב - היה מן הראוי לאמץ את מנהג הגאון, ולנחם את ירושלים מדי שבת בשבתו.

אם כָּבָנִים - רַחֲמָנִי, כָּרַחֵם אָב עַל בָּנָיו ! (מוסף לראש השנה).

כָּאִישׁ אֲשֶׁר אָמוּ תִנְחַמְנוּ כֵּן אֲזִכִּי אֲנַחֲמָכֶם, וּבִירוּשָׁלַם תִּנְחַמּוּ

(ישעיהו ס"ו יג).

⁷ כך בסידור אזור אליהו, על פי ספר מעשה רב. בהשלמות לסידור ישנו דיון לגבי החילוקים שבין החתימה "מנחם עמו ישראל בבנין ירושלים", "מנחם ציון בבנין ירושלים", "מנחם ציון ובונה ירושלים" ו"בונה ירושלים", מתוך השוואה לנוסח ברכת המזון בבית האבל וברכת "נחם" שבתפילת מנחה בתשעה באב (בשני המקרים קיימת חתימה דומה, אך קיימים הבדלים בנוסחים בין עדות שונות).